

DAR GELİRLİ AİLELERDE KADINLARIN YOKSULLUKLA MÜCADELE STRATEJİLERİ

THE DEAL WITH POVERTY STRATEGIES OF WOMEN IN LOW INCOME FAMILIES

*Hıdır ÖNÜR**
*Berkay ERGÖZ***

Özet

Küresel eşitsizliklerin görünüm biçimlerinden olan yoksulluk olgusu özellikle gelişmekte olan ülkelerde topluları etkilemekle beraber bu etki nüfusun farklı kesimlerinde (kadınlar, yaşlılar, çocuklar, vs.) farklı şekillerde ve seviyelerde olmaktadır. Dolayısıyla yoksulluğun getirdiği olumsuz sonuçlarla baş edebilmek için farklı nüfus kesimleri farklı stratejiler geliştirebilmektedir. İşte bu çalışmada dar gelirli ailelerde kadınların yoksullukla mücadele etmek için hangi stratejileri geliştirdiklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla nitel araştırma yöntemi kapsamında dar gelirli ailelerden amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenen 8 kadınla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun kullanıldığı görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Araştırmada kadınların yoksullukla mücadele etmek için beş strateji geliştirdikleri sonucuna ulaşılmış olup bu stratejilerin değerlendirildiği temalar şunlardır: (i) İhtiyaçları erteleme stratejisi, (ii) Optimal harcama stratejisi, (iii) Hanede üretim stratejisi, (iv) Çoklu kullanım stratejisi, (v) İsrraftan kaçınma stratejisi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
Manisa / TÜRKİYE hidir.onur@cbu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6470-2595

** Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Manisa / TÜRKİYE
berkayergoz11@gmail.com ORCID: 0000 0001 9586 2188

Anahtar Kavramlar: Yoksulluk, yoksullukla mücadele stratejileri, dar gelirli aile, kadın.

Abstract

The fact of poverty one of the ways global inequalities appears affects societies especially in developing countries but this impact occurs in different forms and levels in different segments of population (women, the elderly, children, etc.). Therefore, different segments of population can develop different strategies to cope with the negative consequences of poverty. In this study, it is aimed to determine which strategies women have developed to combat poverty in low income families. For this purpose, indepth interviews were conducted with 8 women selected by purposeful sampling from low income families within the scope of qualitative research method. The interviews using the semi-structured interview form were conducted face to face. The data obtained from the interviews were evaluated using thematic analysis method. The research concluded that women have developed five strategies to combat poverty and the themes on which these strategies are evaluated are: (i) Delaying needs strategy, (ii) Optimal spending strategy, (iii) Household production strategy, (iv) Multi-use strategy, (v) Avoiding waste strategy.

Key Words: Poverty, dealing with poverty strategies, low income families, women.

Giriş

Sosyal bilimlerde gelir eşitsizliği ve yoksulluk konusunda yapılan çalışmaların son yıllarda önem kazandığını görmekteyiz. Kökeni insanlık tarihi kadar eskiye dayanan yoksulluk sorunu günümüz toplumlarında da çözüm bekleyen en önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir. Yoksulluk, özellikle gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde yoğun olarak görülse de günümüzde gelişmiş ülkelerin dahi mücadele etmekte zorlandığı önemli bir mesele haline gelmiştir.

Kavram olarak ifade edersek yoksulluk, en basit tanımı ile kişilerin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir gelire sahip olamamalarıdır. Yoksulluk kavramının literatürde pek çok türünden bahsedilmektedir. Gelir üzerinden yapılan tanımlamalarda iki yoksulluk kavramı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki olan mutlak yoksulluk kavramı, insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli asgari tüketim ihtiyaçlarını karşılayamamasıdır. Mutlak

yoksulluk kavramına iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. Yalnızca gıda harcamalarına odaklanarak mutlak yoksulluğu açıklayan yaklaşımın yanı sıra gıda dışı harcamaları da dikkate alarak geniş bir çerçevede mutlak yoksulluğu açıklayan yaklaşımdan da söz edilebilmektedir (Şenses, 2006:64'den akt. İncedal,2013,s.19). İnsanca bir yaşam için gerekli olan gıda, sağlık hizmetleri, konut ihtiyacı gibi temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayamama durumu mutlak yoksulluk olarak ifade edilmektedir (Kabasakal, 1998:32'den akt. İncedal, 2013,s.19).

1990 yılında Dünya Bankası'nın gerçekleştirdiği çalışmada insanların sağlıklı bir yaşam sürebilmeleri için günlük 2.400 kalorilik gıda ihtiyacını karşılaması gerektiği tespit edilerek mutlak yoksulluğun sınırları belirlenmiştir. Yine aynı yıl UNDP tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise günlük kalori ihtiyacının hesaplanmasında ülkelerin sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri esas alınmıştır. Bu araştırma sonucunda gelişmemiş ülkelerdeki insanların günlük kalori ihtiyacı 2.070 olarak belirlenirken, gelişmekte olan ülkelerde yaşayanların günlük kalori ihtiyacı 2480, gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların ise günlük kalori ihtiyacının 3390 kalori olduğu belirlenmiştir (Cerev ve Yenihan, 2018, s. 5).

Görelî yoksulluk kavramı ise, mutlak yoksulluk kavramından farklı olarak kişilerin toplum içindeki sosyo kültürel ihtiyaçlarından yola çıkılarak ortaya çıkmış bir kavramdır. Görelî yoksulluk, bireylerin veya hane halkının refah düzeyi ile toplumun diğer fertlerinin ortalama refah düzeyi arasındaki farkı belirtmektedir (Taşar ve Yaşar, 2019, s.121).

Yoksulluğu mekânsal olarak ele aldığımızda kırsal yoksulluk ve kentsel yoksulluk kavramlarından bahsedebiliriz. Kırsal yoksulluğu genellikle tarımsal üretim için yeterli toprağa sahip olmayan ve kalifiye olmayan işçiler oluşturmaktadır (Topgül, 2013, s.282). Kırsal alanlardan kentlere yapılan yoğun göçlerle birlikte kırsal yoksulluk kentlere de taşınmıştır. Kentsel yoksulluk genel olarak kentte yaşamını sürdüren bireylerin çeşitli nedenlerle asgari gelir miktarına sahip olamamasıdır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na (UNDP) göre yoksulluk İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile ölçülmektedir. İnsani

yoksulluk kavramı ilk olarak UNDP' nin 1997 yılında hazırladığı İnsani Gelişme Raporu ile birlikte anılmaya başlanmıştır (Yıldırım ve Arpacıoğlu, 2011, s.63). UNDP insani gelişmeyi, yalnızca gelir seviyesine göre değil, sağlık ve eğitim gibi insanca yaşamın gerekliliklerini de dikkate alarak ölçmektedir. İGE, gelişmeyi üç temel boyutta ele almaktadır. Bu üç temel boyut: yaşam süresi ve sağlıklı yaşam, eğitim düzeyi ve insana yakışır bir yaşam için kaynaklara erişim imkanındır (Cerev vd., 2018, s.25). UNDP'nin 2019 yılına ait "Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk" raporuna göre dünyada 1 milyar 300 milyon insan yoksulluk içerisinde yaşamlarını sürdürmektedir (UNDP, 2019a).

Yoksulluk sorunu nedenleri ve sonuçları ile beraber toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Yaşanılan zaman ve mekân farklılıklarından kaynaklı olarak toplumları farklı düzeylerde etkileyen bu sorun, aynı toplumda bile farklı sosyal gruplar veya sınıflar içerisinde farklı boyutlarda hissedilmektedir. Yoksulluğun ortaya çıkmasında pek çok faktör etkilidir. Gelir eşitsizliğinden kaynaklanan yoksulluk, bütün dünyada görülmekle beraber, yoksulluğun en temel nedenlerinden biridir. Gelişmiş ülkelerde kişi başı düşen milli gelir yüksek olsa da gelir dağılımının eşitsizliğinden kaynaklı yoksulluk sorunu görülmektedir. Kapitalist toplumlar eşitsizliklerin yaygın olarak görüldüğü toplumlar olmakla birlikte eşitsizlik olgusu kapitalizme özgü değildir. Turner'ın (2013, s. 115) da ifade ettiği gibi eşitsizlikler sadece kapitalist toplumlarda değil, piyasanın devlet kontrolünde olduğu sosyalist toplumlarda da mevcuttur. Öte yandan ekonomik krizler, küresel savaşlar, düzensiz göçle birlikte nüfusun hızla artması, sosyal dışlanma, ayrımcılığa maruz kalma gibi pek çok neden de yoksulluk sorununa sebep olmaktadır.

Yoksulluk ve Kadın İlişisine Kuramsal Yaklaşım

Yoksulluk sorunu hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde görülen ve halen çözüm bekleyen bir sorundur. Yoksulluğun toplumdan topluma farklı etki etmesi nedeniyle, yoksulluk sorununun çözümü konusunda uzlaşılmış bir politika bulunmamaktadır. Bu konuda pek çok farklı yaklaşım bulunmakla beraber bu yaklaşımları iki grupta ele almak mümkün olmaktadır.

Dolaylı yaklaşıma göre, yoksullukla mücadele etmenin en etkili yolu ekonomik büyümedir. Ekonomisi kalkınmış bir ülkede, büyümenin olumlu etkileri toplumun her kesimine yayılacak ve yoksulluk azalacaktır. Bu yaklaşıma göre büyümenin ilk evresinde eşitsizlikler artsa da orta ve ileri vadede toplumun genelinde ekonomik refah ve gelir artışı yaşanacaktır. (Şenses 2006'dan akt. Uçar, 2011, s.21)

İkinci yaklaşım olan doğrudan yaklaşıma göre, ekonomik büyüme yoksulluğun azaltılması açısından önemli olsa da yeterli değildir. Bu yaklaşıma göre öncelikle ulusal gelirin eşitsiz şekilde bölüşülmesinden kaynaklanan eşitsizlikler giderilmelidir. Amartya Sen'in "kapasite yaklaşımı" bu çerçevede değerlendirilebilir. Sen'e göre ekonomik büyüme toplumun bütün üyelerine eşit bir şekilde dağıtılmadığı için yaşam standardının bir göstergesi değildir (Sen, 1985'den akt. Kardam ve Yüksel, 2004, s.49). Kapasite yaklaşımının odak noktası bireylerin sahip oldukları değil, bireylerin neler yapabilecekleridir. Sen, bireylerin "işlevleri" ve "kapasiteleri"nden yola çıkarak refah analizi yapmaktadır.

İşlevler kavramı ile anlatılmak istenen, bir insanın değerli bulduğu veya değer verebileceği şeyleri yapması/olmasıdır. Örnek olarak kişinin sağlıklı olması, toplumsal yaşama katılımı benzeri etkinlikler kişilerin işlevselliklerini anlatmaktadır. Yapabilirlik ise bireylerin bu etkinlikleri yapabilme gücüne sahip olmasıdır. Dolayısıyla kapasite yaklaşımı bireylerin sahip oldukları gelir düzeyine ve maddi kaynaklarına değil, bireylerin toplum içinde sahip oldukları imkanlarıyla neler yapabildiğine ve ne olabildiğine odaklanır. Bu yaklaşımda bireylerin sahip oldukları toplumsal, kültürel ve çevresel farklar dikkate alınır (Sen 1999'dan aktaran, Kurt Topuz ve Erkanlı, 2017, s.4).

Kapasite yaklaşımında özgürlüğün genişletilmesinin kalkınma üzerinde iki tür rolü olduğu düşünülür. Sen, bunları kurucu rol ve araçsal rol olarak tanımlamaktadır. Sen'e göre bunlardan ilki olan özgürlüğün kurucu rolü, temel özgürlüklerin insan yaşamının zenginleştirilmesi açısından taşıdığı önemle alakalıdır. Temel özgürlükler hastalıktan, yetersiz beslenmeden, erken ölümden kaçınabilmenin yanı sıra okuryazarlık, siyasal katılımdan yararlanma

gibi temel kapasiteleri kapsar. Özgürlüğün araçsal rolü ise farklı türden hakların, fırsatların ve yetkilerin insan özgürlüğünün genişlemesine olanak sağlaması ve bu sayede kalkınmaya katkıda bulunması ile ilgilidir (Sen, 2004'ten akt. Sam, 2008, s.65).

Bu yaklaşıma göre yoksulluk bir “kapasite yetersizliği” olarak yorumlanmaktadır. Yani gelire sahip olma veya olmama üzerinden değil de temel kapasitelerden yoksun olma üzerinden bir yoksulluk tanımı geliştirilmiştir. Kapasite yaklaşımına göre kişinin gelir düzeyini toplumsal cinsiyet rolleri, yaş, fiziksel rahatsızlık gibi pek çok unsur etkileyebilmektedir. Bu tür etkenler kişinin gelir edinme kapasitesini azaltmaktadır (Sen, 1999'dan akt. Sam, 2008, s.67). Yaklaşımın kadın yoksulluğunu açıklama açısından önemi de buradan kaynaklanmaktadır. Kadınların toplumsal cinsiyet rollerini ve bundan kaynaklı eşitsizlikleri dikkate almadan yapılacak yoksulluk tanımlamaları kadın yoksulluğunun gerçek boyutunu yansıtmaktan uzak olacaktır. Amartya Sen'in kadın yoksulluğunu çok boyutlu açıklayan kuramı, kadınların toplumsal cinsiyet rollerinden ve yaşadıkları ayrımcılıktan kaynaklı olarak toplumsal refaha ulaşmada temel kapasitelerden yoksun olmalarını dikkate alarak yoksulluk değerlendirmesi yaptığı için önemli kabul edilmektedir.

Yoksulluk Olgusu ve Kadınlar

Zamanla değişen yaşam koşulları, yoksulluk kavramının tanımlanmasında farklı bakış açılarını gündeme getirmiştir. Yoksulluk kavramı literatürde kimi zaman yaşanan coğrafya kimi zaman da tüketim biçimleri ile birlikte anılırken, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde yapılan tanımlamalar da mevcuttur (Topgül, 2013:277-278'den akt. Cerev vd.,2018: 2). Yoksulluk sorununun toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde değerlendirilmesi, kadın yoksulluğunun anlamlandırılmasında faydalı olmaktadır.

Yoksulluk sorununu en çok hisseden grupların başında kadınlar gelmektedir. Kadınlar dünyanın hemen her yerinde erkeklere göre işgücü piyasasında daha az yer almakta, geleneksel cinsiyet rollerinden kaynaklı ayrımcılıklara maruz kalmaktadırlar. UNDP'ye göre toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri dünyanın her ülkesinde farklı düzeylerde de olsa görülmektedir (Gerşil, 2015, s.163). Elbette sadece kadınları ilgilendiren bir mesele olmasa da toplumsal cinsiyet

eşitsizliklerinden kaynaklı dezavantajlı konumları nedeniyle kadınlar, yoksulluğu erkeklere göre daha farklı deneyimlemektedirler. Geleneksel cinsiyet rolleri nedeniyle aile ve sosyal yaşamda birtakım sınırlamalarla karşılaşan kadınların yoksulluklarını ayrı olarak ele almak ve kadın yoksulluğu sorununa değinmek faydalı olacaktır.

Kadın yoksulluğu sorunu hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde çözüm aranan bir sorundur. Kadın yoksulluğunun en temel nedenlerinden biri cinsiyete bağlı ücret eşitsizliğidir. Kadınlar dünyanın pek çok yerinde erkeklerle aynı işi yapmasına rağmen erkeklerle eşit ücret alamamaktadır. ILO'nun 2018-2019 yıllarını kapsayan Küresel Ücret Raporu'na göre cinsiyete dayalı ücret farkları ciddi düzeydedir. Kadınlar dünyanın her yerinde erkeklere göre daha az kazanmaktadırlar. 70 ülkede yapılan bu araştırmaya göre küresel düzeyde cinsiyete dayalı ücret farkı %18,8 'dir (ILO, 2018). Öte yandan gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere pek çok ülkede kadınların önemli bir kesimi eğitim ve istihdam olanaklarından erkekler kadar faydalanamadıkları için işsiz kalmakta bir kesim de düşük vasıflı işlerde veya enformel sektörlerde çalışmaktadır.

Yoksulluk sorununu doğuran bir diğer neden işsizliktir. 1990'lı yıllardan sonra artan küreselleşme ve neoliberal politikalar çerçevesinde gerçekleşen özelleştirmeler işsizlik sorununun hızla artmasına neden olmuştur. Devletlerin ekonomide pasif hale gelmesi ile sosyal devlet anlayışının zayıflaması sonucu toplumda zengin kesim ile fakir kesim arasında tarihte eşi benzeri görülmemiş gelir uçurumları oluşmuştur. Ücretlerde yaşanan düşüşlerle hane gelirleri de oldukça azalmış, kadınlar ise hane içerisinde yoksulluğu en çok yaşayan kişiler olmuştur.

Gelişmekte olan ülkelerde tarım istihdamının payının azalması, bu sektörde yoğun olarak çalışan kadın istihdamının da azalmasına yol açmıştır. 1980'lerden sonra pek çok ülkede yaşanan ekonomik krizlerle işgücünün feminizasyonu denilen süreç yaşanmış ve kadınlar işgücü piyasasına daha fazla katılmışlar ve sermayenin ucuz emek gücü olarak güvencesiz işlerde çalışmışlardır (Öztürk ve Çetin, 2009:2676). Tablo 1'de OECD ülkeleri içerisinde seçilmiş bazı ülkelerdeki kadınların işgücüne katılım oranları gösterilmiştir.

Tablo 1. 15-64 Yaş Arası Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

Ülkeler	İş Gücüne Katılım Oranları (%)	
	Erkek	Kadın
Avustralya	83.2	73.9
Danimarka	82	76.0
Finlandiya	80.1	76.6
Almanya	83.5	74.9
Yunanistan	76.7	60.4
İtalya	75	56.5
Türkiye	78.2	38.7
İngiltere	83.2	74.4
ABD	79.5	68.9
OECD ortalama	80.6	65.1

Kaynak: OECD, 2019

Türkiye, OECD ülkeleri içerisinde kadın istihdam oranının en düşük olduğu ülke konumundadır. Türkiye’de kadınların yeterli düzeyde çalışma yaşamına katılamaması, kadın yoksulluğunun en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Türkiye’de 1980’lerden itibaren uygulamaya konulan neoliberal politikalar sonucunda gerçekleşen özelleştirmeler, ücretlerde yaşanan düşüş, devletin hakem rolünden çekilmesi, sağlık ve eğitim gibi alanlarda maliyetin artması sonucu işsizlik ve yoksulluk problemi daha da belirginlik kazanmıştır (Işık ve Pınarcıoğlu 2020, s.124-125). Toplumda egemen olan ataerkillik ve cinsiyete dayalı ayrımcılıkların etkisiyle eğitim görmeleri ve emek piyasasına katılmaları engellenen kadınlar ise erkeğe bağımlı hale gelmişlerdir (Şener, 2012 s.54-55). Kapitalistleşme ile birlikte köyden kente yapılan göçler ve emeğin kapitalist işletmelere satılması da çoğunlukla erkekler tarafından yapılmış, kadınların büyük bir kısmı ise tarımda aile işçisi olarak çalışmaya devam etmişlerdir. Öte yandan kente göç eden ve eğitimsizlik nedeniyle bir iş de bulamayan kadınlar, kent yoksulluğunu en derinden yaşamışlardır (Özbay, 2017, s.48).

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörlerin başında eğitim gelmektedir. Bir meslek edinmede eğitimin öneminin giderek arttığı günümüzde eğitim imkanlarından faydalanamayan kadınların meslek sahibi olmaları zorlaşmakta, enformel sektörlere

yönelimleri artmaktadır. TÜİK'in 2011-2018 yılları arasını kapsayan hane halkı fertlerinin cinsiyet ve eğitim durumlarına göre yoksulluk oranlarını belirlediği araştırmasına göre kadın yoksulların oranı 2018 yılında %15,6 seviyesindedir. Okuryazar olmayanlarda bu oran %35, bir okul bitirmeyenlerde ise bu oran %29,8'dir. (TÜİK, 2020). Çalışan kadınların ise önemli bir kesimi ücret adaletsizliğine maruz kalarak erkeklerle aynı işi yapmasına rağmen daha düşük ücret almaktadır. TÜİK'in yapmış olduğu 2018 yılı Kazanç Yapısı Araştırmasına göre erkekler ve kadınlar arasındaki ücret farkı erkeklerin lehine %7,7 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2018).

İnsani Gelişme Endeksi'nin toplumsal cinsiyetten kaynaklanan gelir eşitsizliklerini belirlemede yetersiz olmasından hareketle UNDP Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi'ni (CDGE) oluşturmuştur. CDGE, insani gelişmenin üç temel boyutu olan sağlık, eğitim ve ekonomik kaynaklara erişebilme konularında, toplumsal cinsiyetten kaynaklı eşitsizlikleri ölçmektedir. Buna göre 2018 yılında 166 ülke için hesaplanan CDGE verilerine göre Türkiye'nin CDGE değeri 0,924 olarak ölçüldü. Bu sonuçla Türkiye 4.grupta yer aldı. Türkiye'nin 2018 yılı CDGE verileri Tablo 2 de gösterilmiştir. Tablo 2. *Türkiye'nin 2018 Yılı CDGE Verileri*

İnsani Gelişim Endeksi Değerleri		Doğuşta beklenen yaşam süresi		Beklenen öğrenim süresi		Ortalama öğrenim süresi		Kişi başına GSMH	
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
0,77	0,88	80,3	74,4	15,9	16,9	6,9	8,4	15,92	34,13

Kaynak: UNDP, 2019b

Yoksulluk konusunda literatürde pek çok çalışma yapılmış olsa da kadın yoksulluğu konusunda yapılan aynı ölçüde değildir. Aksu Bora (2007) gerçekleştirdiği yoksulluk araştırmasında, yoksul kadınların çok sayıdaki ve küçük yaşlardaki çocuklarının bakımı ile ilgilendiklerini ve bundan dolayı ücretli çalışan kadınların az olduğuna dikkat çekmiştir. Bu durumda kadın yoksulluğunun en önemli nedeni

olarak çocuk bakımı nedeniyle kadınların ücretli bir işte çalışma imkanından mahrum kalmaları öne çıkmıştır.

Yoksul hanelerde kadınların ve erkeklerin yoksulluğu farklı yaşadıklarını gösteren çalışmalardan da söz edilebilir. Örneğin Şenol Cantek (2001), Mamak, Keçiören ve Balgat'ta gerçekleştirdikleri çalışmada ev kadınlarının çoğunun kendileri için bir harcama yapmadıklarını, buna karşın erkeklerin içki, sigara gibi önemli harcama kalemlerini tükettiklerini ortaya koymuşlardır.

Haneye giren gelirin yetersiz kaldığı durumlarda geçinebilmek için geliştirilen stratejiler önemli olmaktadır. Alyanak ve Kardam (2002) Ankara'da dar gelirli ve yoksul kadınlarla yaptıkları araştırmada yoksulluk hallerinde kadınların temel gereksinimlerini karşılamak için yaptıkları stratejileri ortaya koymuşlardır. Yusufoglu (2017) Elazığ'da yaptığı araştırmasında kadın yoksulların yaşadıkları hanelerin kalabalık olduğu, düşük ücretli ve güç işlerde çalıştıklarını, aile içi şiddete maruz kaldıkları sonucuna ulaşmıştır. Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı'nın (2019) Erzincan'da yerel halk tarafından Poşa olarak adlandırılan kadınlarla yaptıkları çalışmada, kadınların hem kadın olmaları hem de Poşa etnik kimlikleri nedeniyle toplumda ikincil bir statüde konumlandıkları ve sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Körükmez'in İzmir'in Konak ilçesinde bulunan Uzundere mahallesinde yoksul kadınların yoksullukla mücadele stratejileri üzerine gerçekleştirdiği araştırma yoksulluk-göç ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca kadınların geçim sıkıntısı çektikleri dönemlerde masrafları kısma yoluna gittikleri ve geçici ya da mevsimlik işlerde çalıştıkları bulgusuna ulaşılmıştır (Körükmez, 2008, s. 238).

Mevcut çalışmalar çoğunlukla kadınların yoksulluğu ne şekilde yaşadıkları konusuna yönelmiş olup daha azı kadınların yoksullukla nasıl mücadele ettiklerine yöneliktir. O nedenle bu çalışmayla, literatürdeki bu boşluğun doldurulmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar nicel araştırmalardan farklı olarak bağlam ve olguların derinlemesine anlaşılmasını sağlayan bir araştırma türü olduğu (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s.48-49), bu çalışmada dar gelirli ailelerde kadınların geçinebilmek için “hangi” stratejileri “nasıl” uyguladıklarının anlaşılması hedeflendiği için bu yöntemin uygun olduğu düşünülmüştür.

Araştırma amacı doğrultusunda oluşturulan yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular yüz yüze görüşme yoluyla katılımcılara yöneltilmiştir. Katılımcılar amaçlı örnekleme yoluyla ulaşılmış olan 8 kadından oluşturulmuştur. Burada gözetilen amaç katılımcıların kadın olması ve ailesinin yoksulluk sınırının altında bulunmasıdır. 2019 yılının 01 Kasım-20 Aralık döneminde gerçekleştirilmiş olan görüşmeler öncesinde katılımcılara araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş; araştırmaya katılımın gönüllülük esasına dayandığı, görüşmede ad-soyad, adres, iletişim bilgilerinin istenmeyeceği, istedikleri anda görüşmeye katılmaktan vazgeçip görüşmeyi sonlandırabilecekleri, görüşmenin ses kayıt cihazı kullanılarak kayıt altına alınacağı, elde edilen verilerin bilimsel amacının dışında kullanılmayacağı belirtilmiştir. Katılımcıların onayı alınarak başlayan derinlemesine görüşmeler ortalama 40 dakika sürmüştür. Görüşme kayıtları deşifre edildikten sonra veriler tematik analiz yöntemi ile analiz edilmiş ve ulaşılan beş tema çerçevesinde bulgular değerlendirilmiştir.

Araştırma Bulguları ve Değerlendirme

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin veriler Tablo 3’de gösterilmiştir. Tablo 3’te görüldüğü üzere araştırmaya katılan katılımcıların yaşları 29 ile 76 arasındadır. Katılımcıların 5’i herhangi bir yerde maaş veya ücretli olarak çalışmamaktadır. Katılımcıların ailelerinin aylık ortalama gelir miktarı yaklaşık 4.500 TL iken gelir sahibi kadınların aylık ortalama gelirleri 2.600 TL civarındadır. Görüşülen ailelerin toplam gelirlerini hanede yaşayan kişi sayısına göre incelediğimizde kişi başına düşen gelir 1.500 TL ile 2.900 TL arasında olduğu görülmektedir. Gelir sahibi 3 kadının 2’si tekstil işçisi

olarak çalışırken 1'i emekli maaşı almaktadır. Katılımcıların 3'ünün çocuğu yoktur. Çocuğu olan katılımcıların ise ağırlıklı olarak tek çocuğu vardır. Katılımcılardan 4'ü tek çocuğu ile aynı hanede yaşamaktadır. Katılımcıların tümünün oturdukları ev kendilerine aittir. TÜRK-İŞ tarafından 2020 Haziran ayında 4 kişilik bir ailenin yoksulluk sınırının 7.918 TL olarak hesaplandığı ve katılımcıların kira vermediklerini göz önüne aldığımızda katılımcıların yoksulluk sınırının altında veya yoksulluk sınırında olarak nitelendirilebilecek aileye sahip oldukları söylenebilir.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı no	Yaş	Öğrenim	Meslek	Maaş	Eşinin mesleği	Eşinin maaşı	Çocuk sayısı	Hanedeki kişi sayısı
K1	60	Lise mezunu	Ev hanımı	-	Emekli	4.500	2	3
K2	30	Lisans mezunu	Ev hanımı	-	Mühendis	5.750	-	2
K3	32	Lisans mezunu	Ev hanımı	-	Büfeci	4.000	1	3
K4	76	İlkokul mezunu	Ev hanımı	-	Emekli	3.800	3	2
K5	45	İlkokul mezunu	Tekstil işçisi	2.400	Marangoz	3.500	1	3
K6	49	İlkokul mezunu	Tekstil işçisi + emekli	3.500	Emekli	2.200	1	3
K7	48	İlkokul	Emekli	2.000	Emekli	3.100	-	2
K8	29	Lisans	Ev hanımı	-	İşçi	3.000	-	2

Kendilerini “yoksul” olarak nitelendiren katılımcılardan K8 (29 yaş, ev hanımı) yaşadığı yoksulluk hissini şöyle ifade ediyor: “Yoksuluz diyebilirim. Temel ihtiyaçlarımız dışında fazla harcama yapamıyoruz. Elimizdeki parayla geçinebilmek için pek çok konuda tasarrufa gidiyoruz. Rahat bir şekilde yaşadığımızı söyleyemem.” Benzer şekilde kendisini “yoksul” olarak nitelendiren K5 (45 yaş, tekstil işçisi) şunları ifade ediyor: “Yoksul olduğumuzu söyleyebilirim. Özendiğimiz her şeyi alamıyoruz. Tatile, dışarı çok fazla gidemiyoruz. Hep dikkatli harcama yapmak zorundayız. Düğünler gibi hesapta olmayan şeyler çıkınca maaşımızla zorlanıyoruz.” Diğer bütün

katılımcılar ise kendilerini orta halli gördüklerini belirtmiştir. Nitekim bu konuda K6 (49 yaş, tekstil işçisi) şunları ifade etmiştir: *“Yoksul değiliz, orta halliyiz. Yani çok bolluk içinde yaşayamıyoruz ama kimseye muhtaç olmadık hiç. Maaşımızla idare ediyoruz.”* Benzer şekilde K1(60 yaş, ev hanımı) şunları ifade etmiştir: *“Kendimizi orta halli görüyorum. Maaşımızdan aşmıyoruz çok. Tamam birikim de yapamıyoruz ama kimseye borçlanmadan kendi kendimize yetiyoruz.”*

Görüldüğü gibi kendini yoksul olarak nitelendiren katılımcılar, yaşadıkları yoksulluk hissini nedeni olarak temel ihtiyaçların dışında rahatça harcama yapamamalarını göstermiştir. Kendilerini orta halli gören katılımcılar ise, maaşlarıyla idare ettiklerini ve kimseye muhtaç olmadıklarını bundan dolayı da yoksulluk hissi yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra katılımcıların tümü yardım kuruluşlarından yardım almadıklarını ve yardım talebinde bulunmadıklarını belirtmiştir. Bunun nedenlerine ilişkin K5 (45 yaş, tekstil işçisi) şunları ifade etmiştir: *“Yardım almıyoruz. O yardımlara çok daha zor durumdaki insanlar başvuruyor. Onların hakkına girmek istemeyiz.”* K1 (60 yaş, ev hanımı) ise şöyle diyor: *“Hayır almıyoruz. Maaşımızla yetiniyoruz. Zaten maaşımızdan dolayı vermezler de...”* Katılımcıların yardım talep etmemelerindeki temel anlayışın toplumumuzda uzun süredir yer etmiş olan dayanışma kültürü olduğunu söyleyebiliriz. Katılımcılar maaşları oldukları için kendilerini yardıma muhtaç görmemekte, kendilerinden daha zor durumda olan insanların hakkını gözeterek onların hakkına girmek istememektedirler.

Öte yandan katılımcılardan hiçbiri haneye ek gelir getirici bir işle uğraşmamaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse maaş veya ücret karşılığında çalışan kadınlar bunun dışında ek bir iş yapmamakta, ev hanımı olan kadınlar da ücretsiz ev işlerinden başka ücret getirici bir faaliyette bulunmamaktadırlar. Bu durumun temel nedeni katılımcıların yoğun bir şekilde evde (ücretsiz) veya işyerinde (ücretli) çalışmasıdır. Nitekim bu konuda K5 (45yaş, tekstil işçisi) şunları ifade etmiştir: *“Tekstilde yoğun olarak çalıştığım için başka bir işle uğraşamıyorum.”*

Özetle katılımcılar kendilerini yoksul olarak değerlendirirken yine de bu durumdan pek şikâyet etmemişlerdir. Daha çok mevcut durumu kabullenmekle birlikte bazı stratejiler geliştirmek suretiyle

yoksulluğun etkilerini en aza indirmeye çalıştıkları dikkat çekmiştir. Bu stratejilere ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir.

Kadınların Yoksullukla Mücadele Stratejileri

Araştırma sonucunda ulaşılan stratejiler aşağıdaki temalar kapsamında değerlendirilmiştir.

İhtiyaçları Erteleme Teması

Görüşmeler sonucunda elde ettiğimiz verilere göre dar gelirli ailelerdeki kadınların geçinebilmek için yaptıkları stratejilerden biri ihtiyaçları erteleme stratejisidir. İhtiyaçları erteleme stratejisi, satın alınmak istenen ürün veya eşyaların indirimde olduğu dönemlerde alınması ve bu sayede aile gelirine katkıda bulunulmasıdır. Katılımcılar acil olmayan ihtiyaçlarını ertelemekte, bu ihtiyaçlarının temini için indirim zamanlarını beklemektedirler. Özellikle giyim ve ev eşyaları satın alınırken bu stratejinin uygulandığı görülmüştür.

Katılımcıların tamamına yakını ürün almadan önce mevsim sonu indirimlerini takip ettiklerini belirtmiştir. Nitekim bu konuda K1 (60 yaş, ev hanımı) şunları belirtmiştir: *“Giyim konusunda ilk öncelikli ihtiyaçlarımızı eksiklerimizi dikkate alıyoruz. Mevsim sonu indirimlerine dikkat ediyorum. Acil kimin ihtiyaçları varsa öncelikle onları almaya çalışıyoruz ailenin içinde.”* Görüldüğü gibi sınırlı bir gelirle geçinen ailelerde ürün alırken ihtiyaç sıralaması dikkate alınmakta, acil nitelikte olmayan ürünler ilk etapta alınmamaktadır. İndirimli ürünler tercih edilmekte, bu doğrultuda mevsim sonu indirimleri beklenerek ihtiyaçlar ertelenebilmektedir. Benzer şekilde K2 (30 yaş, ev hanımı) şunları belirtmektedir: *“İndirimleri takip ederim. Yani şöyle söyleyeyim: Yıl içerisinde mesela bir ürüne ihtiyacım var. Eğer bu ürün acil değilse oluşturmuş olduğum bir listem vardır. İndirim zamanı geldiğinde o listeye bakarım. İhtiyaçlarım nelerse onları alırım. İndirim zamanında da öyle her ürüne saldırmam. Yani bir ürünü elime aldığımda ihtiyacım var mı bu ürüne diye kendime soruyorum. Eğer cevabım net değilse evet veya hayır değilse muallaktaysa almıyorum o ürünü. Hangi ürün olursa olsun muhakkak indirim var mı diye bakarım. Sonbahar aylarında ev tekstilinde indirim vardır. Eğer çok acil bir ihtiyacım yoksa o zamanda alırım. Ya da mesela evde kullanacağım örtü anneler gününde indirim vardır o zaman alırım.”* Buradan da anlaşılacağı gibi

mevsim sonu indirimlerinin yanı sıra özel günlerde yapılan indirimler de aile bütçesinin planlanmasında önemli görülmektedir. İhtiyaçları erteleme stratejisi katılımcıların tamamına yakınının uyguladığı bir strateji olmakla birlikte bu stratejiyi uygulayan katılımcıların temel amacı aynı ürüne daha az para ödeyerek sahip olmaktır.

Optimal Harcama Teması

Katılımcıların dar gelirle geçinebilmek adına uyguladığı bir diğer strateji optimal harcama stratejisidir. Bu strateji ile katılımcılar alacakları ürünlerden optimal fayda sağlamayı amaçlamaktadır. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde sıklıkla vurgulanan husus alınan ürünlerin uzun süre kullanılabilmesi ve bu ürünlerden maksimum fayda sağlanabilmesi olmuştur.

Giyim konusunda satın alınan ürünlerin uzun yıllar kullanılabilmesi için katılımcıların farklı uygulamaları söz konusudur. Nitekim K7 (48yaş, emekli) şunları ifade etmektedir: *“Giyim konusunda modası çabuk geçecek giysileri tercih etmiyorum ve aldığım ürünün kaliteli olmasına bakarım. Bi atasözü derki ucuz mal alacak kadar zengin değilim. Giysilerimi temiz tutmaya yıpratmamaya çalışırım. Görüldüğü gibi katılımcılar giyim konusunda farklı stratejiler uygulasa da temel amaçları ürünlerin uzun süre kullanılmasıdır.*

Ev tekstili ürünlerinin alınmasında ve kullanılmasında da benzer stratejiler görülmektedir. Ürünlerin uzun yıllar kullanılması, dayanıklı olması ve yıpranmaması önemsenen hususlardır. Bununla ilgili K6 (49yaş, tekstil işçisi) şunları ifade etmektedir: *“Ev tekstiline yönelik çok harcamamız yok. Aldığımız ürünleri uzun yıllar kullanıyoruz. Koltuklarımız 15 senelik. Halılarımız da öyle. Uzun yıllar kullanmaya dikkat ediyoruz.”* Uzun yıllar kullanılmak istenen ürünlerle ilgili pek çok kullanım stratejileri de uygulanmaktadır. Bu konuda K4 (76yaş) şunları belirtmiştir: *“Koltukların üzerine örtü sererim kirlenmesin diye. Çünkü her zaman koltuklar silinmez. Halılarımıza yine dikkat ederiz. Kirlenmesin diye. Güneşlik kullanırım solmasın diye koltuklarımız.”* Benzer şekilde K2 (30 yaş, ev hanımı) şöyle söylüyor: *“Eşyalar yıpranmasın, kirlenmesin diye örtü kullanıyorum. Koltuklara mesela. Eğer bi eşya kirlendiğinde ne kadar silersen o kadar*

yıpranma aşınma oluyo... Bunu ne kadar erteleyebilirsem benim için o kadar

Yaralı oluyo...Belli periyotlarda perdelerimi yıkarım. Çok fazla yıkamam. Çok sık yıkandığında perdeler de yıpranıyor.” K5 (45 yaş, tekstil işçisi) ise şunları ifade ediyor: “Halılar kirlenmesin diye lastik halı örtüsü kullanıyorum.” Görüldüğü gibi katılımcılar sahip oldukları eşyaları koruyarak uzun yıllar boyunca kullanma amacıyla çeşitli stratejiler uygulamışlardır.

Öte yandan katılımcılar ev tekstili ve beyaz eşya ürünlerine ödedikleri paranın karşılığını almayı hedeflemektedir. Katılımcıların tümü indirimli ürünleri tercih ettiklerini belirtirken fiyat konusunda ağırlıklı görüş uygun fiyatlı ürünlerin tercih edilmesi olmuştur. Bu konuda K8 (29 yaş, ev hanımı) şunları ifade etmiştir: “*Fiyatına dikkat ederim. Uzun süre kullanılabilir olmasına dikkat ederim. Kolay temizlenebilir olmasını tercih ederim.*” Farklı bir görüş sunan K7 (48yaş, emekli) ise şunları söylüyor: “*Ürün alırken uzun yıllar dayanacak ürün almaya dikkat ederim. Pahalı da olsa karşılığını verebilecek ürün almaya çalışırım. Temiz tutmaya özen gösteririm.*” Görüldüğü gibi katılımcılar ev tekstili ve beyaz eşya alırken, en uzun süre kullanabilmeyi amaç edinmişlerdir.

Ulaşım konusunda da katılımcılar harcamalarına dikkat etmektedir. İzmir’de geçerli 90 dakika içinde tek bilet kullanımıyla metro ve otobüs yolculuğu yapılması bütün katılımcıların dile getirdiği bir husustur. Nitekim bu konuda K8 (29 yaş, ev hanımı) şöyle diyor: “*Ulaşım konusunda işim oldukça dışarı çıkıyorum. Çok fazla masraf yapmıyorum ulaşım konusunda. Otobüs metro kullanırım taksiye gerekmedikçe para vermem. Bir de 90 dakika içinde işlerimi halletmeye çalışırım tek biletle gidip gelmek için.*” Buradan da anlaşılacağı gibi ulaşım konusunda da en yüksek fayda sağlama ve masraftan kaçınmaya yönelik önlemler söz konusudur.

Hanede Üretim Teması

Dar gelirli ailelerde kadınların en çok uyguladığı stratejilerden biri hanede üretim stratejisidir. Hanede üretim genellikle gıda ürünlerinin yapımında ve giysi ihtiyacının karşılanmasında kullanılmaktadır. Katılımcılar kendileri üretebilecekleri ürünleri kendileri üretmekte ve hanelerine ekonomik açıdan destek

olmaktadırlar. Gıda harcamalarında katılımcıların tümü hamur işi ürünlerini kendileri hazırladıklarını, zorunda kalmadıkça fırından veya pastaneden almadıklarını belirtmiştir. Katılımcıların tamamına yakını turşu, reçel, tarhana, salça gibi ürünleri kendileri evde hazırladıklarını belirtirken K2 (30yaş, ev hanımı) ise bu tür ürünleri annesinden aldığını belirtmektedir. K6 (49 yaş) tarhanayı köyden ailesinden aldığını belirtmiştir. Bu konuda K7 (48 yaş, emekli) şunları belirtmektedir: *“Hazır börek çok zorda kalmadıkça aniden gelen bir misafir olmadıkça almıyorum kendim yufka açıp yapıyorum. Pastalarda da aynı kendi yaptığım pasta, çörek, tatlılar oluyor. Turşumu kendim yaparım, Tarhana yapıyorum ev yapımı bol vitaminli. Reçel marmelat yapıyorum. Salça yapıyorum ev ürünü doğal katkısız olsun isterim. Yediğimiz portakalların kabuklarını reçel olarak değerlendiriyorum. Havuç reçelini de çok yapıyorum çünkü daha az şeker gerektiriyor.”* Evde yapılan pasta, börek gibi ürünler ucuzluğu nedeniyle tercih edilmektedir. Pastanelerin çok pahalı olduğunu belirten K6 (49 yaş, tekstil işçisi) şunları söylüyor: *“Pasta börek türü şeyleri kendim yapıyorum. Özel günlerde bile pastaları kendim yaparım. Pastaneler çok pahalı”* K1 (60 yaş, ev hanımı) ise şöyle diyor: *“Mesela fırından pasta börek poğaçaya gibi ürünler almak yerine kendim yapmayı tercih ediyorum. Bayramlarda tatlımı kendim yaparım. Elimden gelen her şeyi kendim imal etmeye çalışıyorum. Hem ucuz hem sağlıklı olması açısından.”*

Katılımcıların sıklıkla dile getirdiği diğer konular ise mevsiminde hazırlanan konserve ürünlerin kışın ucuza yenilmesi ve derin dondurucuda ürün stoklanmasıdır. Bununla ilgili K1 (60 yaş, ev hanımı) şunları söylemiştir: *“Mevsiminde mesela yaz mevsiminde sebzeleri, patlıcan, biber kabak gibi ürünleri kurutup kışın kullanıyorum. Daha sağlıklı ve ucuz maliyetli olduğu için hazır almaktan...Derin dondurucuya koyabilceğim gıdaları yazın mevsiminde hazırlayıp kışın tüketiyorum. Onların da fiyatları ucuzken koyuyorum. Kendi hazırladığı ürünlerle ilgili K6 (49 yaş) şunları belirtmiştir: *“Tarhanamı kendim hazırlarım, turşu, reçel hazırlarım. Yoğurt mayalarım. Buzluğa vişne, kayısı, erik, kompostoluk, reçellik atarım, kışın kullanırım”**

Kış için sebze kurutmak da bazı katılımcıların tercih ettiği durumdur. K5 (45 yaş, tekstil işçisi) bu konuda şöyle demiştir: *“Biber*

kurutup pul biberi kendim hazırlıyorum. Kışlık patlıcan dolmalık biber kabak kurutuyorum.” Benzer şekilde K7 (48 yaş, emekli) şunları belirtmiştir: “Yazın deepfrize kırmızı biber közleyip koyuyorum kışın kahvaltı için.” Görüldüğü gibi katılımcılar gıda harcamalarına yönelik fazla para harcamamak amacıyla kendi yapabildikleri ürünleri kendileri üretmekte ve aile bütçesine katkıda bulunmaktadır.

Giyim konusunda hanede üretim genellikle atkı, bere gibi ürünlerin örülmesi ve etek, bluz gibi ürünlerin dikilmesi şeklindedir. Bu üretimler zaman zaman hediye eşya amacıyla da olabilmektedir. Nitekim K7(48 yaş, emekli) şöyle diyor: “Bluz atkı bere yelek örüyorum. Arkadaşlarımın doğum günlerine el emeği ürünler hediye ediyorum.” Aynı şekilde K1 (60 yaş, ev hanımı) “Mesela hediye eşya, hazır bir hediye almak yerine kendim örmeyi tercih ediyorum. Mesela bir bebeğe hediye alıncaksa onu kendim örüp daha ucuza mal etmeye çalışıyorum.” demiştir. K5 (45 yaş, tekstil işçisi) ise şunları belirtmiştir: “Kızıma ucuza kumaş alıp bluz dikiyorum, aynı zamanda kendime de. Etek dikiyorum aynı şekilde.”

Kişisel bakım konusunda ise katılımcıların çoğunluğu saç boyalarını evde yaptıklarını kuaföre ise sadece saç kesimi için gittiklerini belirtmişlerdir. Bu konuda K7 (48 yaş, emekli) şunları belirtmektedir: “Kuaförü sadece saç kesimi ve özel günlerde kullanıyorum. Saçımın boyasını kendim yapıyorum daha ekonomik.” Benzer şekilde K5 (45 yaş, tekstil işçisi) şunları söylüyor: “Kişisel bakımla ilgili çok masrafım yok. Kuaföre üç ayda bir gidiyorum. Çok fazla makyaj malzemem yok, almıyorum. Parfüm deodorant gibi şeylerin ucuzunu alıyorum. El kremi kendim yapıyorum doğal malzemelerden.” Görüldüğü gibi katılımcıların kişisel bakım harcamalarını azaltmaya yönelik yaptığı stratejilerde hanede üretim stratejisi önemli bir yer tutmakta olup Körükmez’in (2008, s. 237) araştırmasında da benzeri bir bulguya ulaşılmıştır. Onun araştırmasında kadınlar yoksullukla baş edebilmek için meyve sebze kurutulması, konserve yapımı, tarhana, bulgur, salça gibi gıdaların evde hazırlanması gibi yolları başvurmuşlardır.

Çoklu Kullanım Teması

Çoklu kullanım stratejisini uygulayan kadınlar ellerindeki ürünleri çok amaçlı değerlendirmekte ve aile gelirine katkıda

bulunmaktadırlar. Bu strateji daha çok eskiyen ürünleri değerlendirmeye ve para vererek yeni ürün almamaya yöneliktir. Bu konuda K1 (60 yaş, ev hanımı) şunları ifade etmiştir: *“Hazır temizlik bezleri mesela çok pahalı. Ben onu eski penyelerden keserek cam bezi yapıp kullanıyorum temizlikte toz bezi olarak kullanıyorum...Mesela yıpranmış perdelerim oluyo...büyük perdeler...bunların sağlam yerlerini tekrar elden geçirip daha küçük camlara perde olarak değerlendiriyorum...Yine, eskiyen kotların paçalarını kesip kapri yapıyorum. O türlü değerlendiriyorum. Eskiyen eşofmanların yıpranan yerlerini süslüyorum armalarla. Yenilemeye çalışıyorum. Bir iki sene de öyle giyiyoruz. Böylelikle idare etmeye çalışıyorum.”*

Benzer şekilde K5 (45yaş, tekstil işçisi) şöyle diyor: *“Yıpranan çift kişilik çarşafları keserek tek kişiliğe çeviriyorum... Kullanılabilecek gibiyse eğer yıpranan perdeler, evin salonunda değil de başka odalarında kullanmaya devam ederim. Ama çok yıpranmışsa keserim daha küçük odalarda değerlendirmek için.”*

Giyim konusunda alışveriş yaparken alacağı ürünün çok sayıda kıyafetle kullanılabilmesini sağlayacak renkleri tercih ettiğini belirten K1, bu tercihini *“Mesela bir pantolon alcaksam onu birkaç bluzla giyebilmeliyim ya da bir etek alıyorsam onu iki üç kıyafetle kombinleyebilmeliyim. Tek bir amaca yönelik olmasını istemiyorum alacağım şeyin. Uygun olmayan bir rengi alırsam onu hiçbirşeyle kombinleyip kullanamam. Çok amaçlı düşünerek alışveriş yapıyorum”* sözleriyle ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi çoklu kullanım stratejisi ile kadınlar eskiyen bir ürün veya eşyanın biçiminde değişiklik yaparak onu kullanmaya devam etmektedirler. “Kullan at” anlayışının yaygın olduğu tüketim toplumunda bu strateji, üretim toplumunun değer sistemine atıfta bulunan israftan kaçınma stratejisini beraberinde getirmektedir.

İsraftan Kaçınma Teması

Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcıların gıda, giyim, ulaşım, iletişim, enerji kullanımı ve kişisel harcamalar gibi pek çok alanda israftan kaçınma stratejisi uyguladıkları görülmektedir. Gıda konusunda ürün alırken ve ürünlerin kullanımında oldukça dikkatli davranılmaktadır. Katılımcıların tümü market indirimlerine dikkat ettiklerini belirtirken daha önce ifade ettiğiniz gibi belirli ürünleri

hanelerinde üreterek aile gelirine katkıda bulunmaktadırlar. Gıda ürünlerinin alınmasıyla ilgili K2 (30yaş, ev hanımı) şunları belirtmektedir: *“Gıda alışverişine çıktığım zaman sayılı ürün alırım. Tüketebileceğim kadar ürün alırım. Fazla ürünü alıp da dolaba koymam. Ne kadar tüketceksem onu alırım.”* Benzer şekilde K3 (32yaş, ev hanımı) şöyle diyor: *“Bir haftada tüketebileceğimden fazlasını almıyorum, bozulmaması için... Market ihtiyaçlarımı da ayda bir sefer toptan alıyorum. İndirimlere dikkat ediyorum. Kredi kartı devretmeden yeni alışverişler yapmıyorum. Her hafta her sebze almam.”*

Gıda ürünlerinin kullanımına ilişkin de katılımcılarımızın çeşitli israftan kaçınma yöntemleri uyguladığı görülmektedir. Özellikle gıda ürünlerini bayatlamadan korumak ve bayatlayan ürünleri değerlendirme stratejileri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu konuda K7 (48yaş, emekli) şunları ifade etmiştir: *“Pazardan sebze meyve alırken kendimize yetecek kadarını alırım, israf etmem. Gereksiz kullanılmayan dolap bekleyip çöpe giden ürün istemem. Ekmek mesela hiç ziyan olmaz değerlendiririm. Eğer yenmeyecekse kurutup rondodan geçiriyorum. Kavanozda saklıyorum. Köfte için hazır galeta unu gibi kullanıyorum. Yoğurt eğer kullanılmadı duracaksa bozulmadan onu da çökelek olarak değerlendiriyorum.”* Benzer şekilde K8 (29yaş, ev hanımı) de şunları belirtmiştir: *“Ekmekleri yeteri kadar alırım. Bayatlasa bile çorbalarda değerlendiririm”.*

Katılımcılar et ve kıyma türü ürünlerin bozulmamasına yönelik de tedbirler almaktadır. Bütün katılımcılar etlerin ve kıymaların bozulmaması için buzluga koymadan önce ihtiyaçları kadar ve tek kullanımlık dilimlere ayırdıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların bazıları ise pazara geç saatte giderek daha ucuza alışveriş yaptıklarını ifade etmiştir. Nitekim K6 şöyle diyor: *“Pazara akşam 7'den sonra giderim. Daha ucuz fiyata ürün alabilmek için...”*

İsraftan kaçınma stratejisinin giyim alanındaki karşılığı ise pahalı ürün almamak, alınan ürünleri uzun süre kullanmak ve gereğinden çok ürün almamaktır. Bu konuda K3 (32 yaş, ev hanımı) şunları ifade etmektedir: *“Kıyafet alırken ilk önce fiyatına bakarım. Çok pahalıysa almam. Moda diye almam. Uzun süre dolabımda bulunabilecek kıyafet olmasına dikkat ederim.”* Fazla giysi almadığını

belirten K8 (29 yaş, ev hanımı) ise şöyle söylüyor: “Gerekmedikçe giysi almam, marka takıntım yoktur ama aldığım giysiler uzun bir süre giyilebilir olur. Mevsim sonu indirimlerinde giysi almaya özen gösteririm.”

Çocuğu olan katılımcılardan K3(32 yaş, ev hanımı) ise “Çok fazla bebek eşyası almadım. Annem ve kayınvalidem ilk torun olduğu için çok özendiler. Ben sadece eksik kalanları tamamladım. Çünkü bebekler çok çabuk büyüyor. Kullanılmadan küçülmesini istemedim.” demiştir. Çocuğu olan katılımcılardan bazıları daha önce de ifade ettiğimiz gibi çocuklarına giysi öreerek aile gelirine katkıda bulunmaktadırlar.

Katılımcıların ulaşım giderlerine yönelik de temkinli davrandıklarını görüyoruz. Şehir içi ulaşımında taksi seçeneğinin son seçenek olduğunu, zorunlu haller dışında otobüs ve metro kullanımının yaygın olduğu görülmüştür. Nitekim K8 (48 yaş, emekli) bu konuda şunları ifade etmiştir: “Ulaşım konusunda işim oldukça dışarı çıkıyorum. Çok fazla masraf yapmıyorum ulaşım konusunda. Otobüs metro kullanırım taksiye gerekmedikçe para vermem. Bir de 90 dakika içinde işlerimi halletmeye çalışırım tek biletle gidip gelmek için.” Yine daha önce de belirttiğimiz gibi İzmir’de geçerli 90 dakika içinde tek bilet basma uygulaması katılımcılarda yaygındır. Yakın mesafelerde ise herhangi bir ulaşım aracının kullanımı tercih edilmemektedir. Bununla ilgili K7 (48 yaş, emekli) şunları söylüyor: “Gideceğim yer yürümeye uygunsa yürürüm ki arada spor olayı da çıkar. Yürünmeyecek yerlere genelde otobüs ve metro ile giderim. 90 dk. kuralını uygularım. Taksi çok gerekmedikçe kullanmam.” Şehirlerarası yolculuklarda da katılımcılar gerekmedikçe şehir dışına çıkmadıklarını belirtmişlerdir. K2 (30 yaş, ev hanımı) şunları belirtmiştir: “Eğer uçakla gidebilceksem tarihi belliyse gitceğim tarih daha öncesinde indirimli biletlerden yararlanıyorum.”

Kişisel bakım ürünlerinin alınmasında ve kullanılmasında da israftan kaçınma stratejisi sıklıkla uygulanmaktadır. Market indirimlerine dikkat etmek, uygun fiyatlı ürünleri almak, ürünleri bir tanıdıktan ucuza almak, çok fazla kişisel bakım ürünü almamak ve kullanmamak öne çıkan stratejilerdir. Nitekim K6 (49 yaş, tekstil işçisi) şunları ifade etmiştir: “Şampuan parfüm el kremi duş jeli gibi şeyleri kardeşimden uygun fiyata alıyorum” Daha önce belirttiğimiz

gibi K5 (45 yaş, tekstil işçisi) el kremini doğal malzemelerden kendi yaptığını ve daha ucuza mal ettiğini belirtmiştir. Öte yandan marka tercihi yapmadığını belirten K2 (30 yaş, ev hanımı) şunları ifade etmiştir: *“Alacağım ürünlerin ücretine dikkat ederim. Eğer kullanabileceğim işlevde aynı bi ürün varsa yani indirimdeyse onu alırım. İlla bi markayı alcam diye diretmem.”*

Katılımcıların elektrik, su ve doğal gaz kullanımına ilişkin bulgularımızı incelediğimizde israftan kaçınma stratejisinin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Teknolojik ürün alırken enerji tasarruflu ürünleri alma, çamaşır ve bulaşıkları biriktirerek yıkama, çamaşır makinesini gece saatlerinde çalıştırma, ütüyü biriktirerek yapma, doğal gazı en düşük ayarda çalıştırma öne çıkan uygulamalardır. Katılımcıların tümü enerji tasarruflu ampul kullandıklarını ifade etmiştir. Yine katılımcıların tümü ütüyü biriktirerek yaptıklarını, az parça ürün için ütüyü kızdırmadıklarını, çamaşır makinesi ile bulaşık makinesini iyice dolmadan çalıştırmadıklarını ve doğal gazı en düşük ayarlarda çalıştırdıklarını belirtmişlerdir.

Elektrik su ve doğal gaz kullanımında israftan kaçındığını belirten K4 (76 yaş, ev hanımı) şunları belirtiyor: *“Elektrikli ev aletlerini fazla kullanmıyorum. Ütü zorunlu olmadıkça yapmıyorum. Suları çok açmıyoruz. Tasarruflu ampul kullanıyoruz. Gerekli özeni gösteriyoruz elektrik fazla gelmesin diye. Doğal gaz tüketimine çok dikkat ederiz. Kullanılmayan odaları kapatıyorum. 23 derece ısıda devamlı kullanıyoruz. Yani çok dikkat ediyoruz, lüzumsuz yere kullanmıyoruz.”*

Elektrikli ev aletlerinin kullanımına dikkat ettiğini belirten K2 (30yaş, ev hanımı) şunları ifade etmiştir: *“Beyaz eşya alırken A enerji almaya dikkat ediyorum. Elektrik süpürgesi aldığımda çevre dostu enerji tasarruflu bi süpürge aldım. Normalinden daha az elektrik kullanıyor. Buzdolabın mesela eko ekstra modu var daha ekonomik modda çalışıyor buzdolabım. Bulaşık makinesini mesela kullanırken ekonomik modda kullanıyorum. Çamaşır makinamda şöyle bi ayar var. Hızlı program ve artı kırışik azaltma tuşuna basarsam seçtiğim programın süresini daha az ve daha enerji tasarrufuyla çalıştırabiliyorum. Bunun yanı sıra K1(60yaş, ev hanımı) şöyle diyor: *“Fırında bir yemek yapıyosam fırının sıcaklığıyla, eğer yoğurt mayalamam gerekiyorsa yoğurt mayalıyorum. Kurutulcak ekmeğim**

varsa o fırının sıcaklığıyla onları kurutuyorum.” K3 (32yaş, ev hanımı) ve K5(45 yaş, tekstil işçisi) ise çamaşır makinesini ve bulaşık makinesini gece saatlerinde çalıştırdıklarını, böylece daha ekonomik hareket ettiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların temizlik ve hijyen ürünlerini alırken de israftan kaçındıkları ve ekonomik boy ürünleri almayı tercih ettikleri görülmüştür. Market indirimlerini takip etmek yine bütün katılımcıların önemseydiği bir konu olmuştur. İletişimle ilgili harcamalarda katılımcıların tümü uygun fiyatlı telefon paketlerini aldıklarını belirtmiştir. Cep telefonu kullanımında da lüks harcama yapılmamakta, satın alınan telefonlar bozulmadığı sürece kullanılmaktadır. Sosyal harcamalara (tatil, sinema, alışveriş) yönelik bulgularımızı incelediğimizde katılımcıların tamamına yakınının sosyal harcamalara fazla para ayıramadıkları görülmekte ve sosyal harcamaların kendileri için lüks olduğu fikrine ulaşılmaktadır. Bu konuda K2 (30yaş, ev hanımı) şunları belirtmektedir: *“Ay başında belirlediğim bütçe bellidir. Bi hafta alışverişe çok gitmişimdir mesela bi hafta da gitmem. Dengelemek için. Yani ne kadar para ayırıyosam ona göre harcama yaparım. Çünkü ben bu ayarladığım bütçeyi aşarsam geçinemem. Tatile çıkmam. Tatil harcamalarına para ayıramıyorum.”* K3 (32yaş, ev hanımı) de para ödmeden tatil imkanı oluşturmak için *“Her yaz kayınvalidemin yazlığına gidiyoruz tatil için. Dışarıda tatil yapamıyoruz.”* demiştir.

Katılımcıların hemen hepsi sinema, konser gibi etkinliklere senede en fazla bir iki kez gidebildiklerini, indirimli zamanlarda bilet almayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bu konuda K2 (30 yaş, ev hanımı) şöyle diyor: *“Belli günlerde indirim yapıyorlar mesela. Haftanın belli günü seçiyo bazı sinemalar. O günlerde gitmeyi tercih ederim. Ayrıca şöyle bir nokta da yaparım. Sinemanın yerinde patlamış mısır çok pahalı bana göre. Ordan herhangi bir içecek ya da herhangi bir yiyecek almam.”* K1 (60 yaş, ev hanımı) ise belediyelerin düzenlemiş olduğu ücretsiz etkinliklere gitmeyi tercih ettiğini belirtmiştir.

Sonuç

Bu araştırmanın en önemli sonuçlarından biri görüşme yapılan kadınların hanelerinde kişi başına düşen gelir bakımından yoksulluk

sınırının altında veya sınırında olmalarına rağmen kendilerini yoksul olarak görmeye yanaşmamalarıdır. Diğer taraftan temel ihtiyaçlarını karşılamada dahi zorlandıklarını ve yoksul olduklarını belirtenler olmuş olsa da bu kadınlar -ve onların aile üyeleri- yardım kuruluşlarından yardım talep etmemişlerdir. Yardım talep etmemeyi “daha yoksul olanların hakkını yememek” gibi dayanışmacı bir anlayışla gerekçelendirmişlerdir. Bununla birlikte, düşük de olsa ücretli bir işte çalıştığı için, yardım almada “geliri olmama” kriterini taşımadığı için yardım başvurusunda bulunmadığını belirten kadınlara da rastlanmıştır.

Kendileriyle görüşme yapılan yoksul kadınların yoksullukla baş edebilmek için başlıca beş strateji geliştirdikleri tespit edilmiştir. Bunlardan ilki *ihtiyaçları erteleme stratejisi* olup sadece zorunlu ihtiyaçların tatmin edilmesine yönelik tüketici davranışını ifade etmektedir. Bu strateji kapsamında kadınların mevsim sonu veya özel gün (anneler günü gibi) indirimlerini takip ettikleri anlaşılmıştır.

İkincisi, *optimal harcama stratejisi*dir. Bu strateji, kadınların yaptıkları harcamadan en yüksek faydayı sağlamayı hedeflediklerini ifade etmektedir. Bunun için kıyafet alırken birden fazla kıyafetle giyebilecekleri renkleri tercih etmeye, çarşı-pazar işlerini biriktirerek toplu taşımadan faydalanmak için tek bilet kullanmaya ve aldıkları ürünlerin uzun dönemli kullanılabilir nitelikte olmasına dikkat etmektedirler.

Üçüncüsü *hanede üretim stratejisi* olup kadınların en sık kullandığı stratejilerden biridir. Bu kapsamda görüşme yapılan kadınlar hem ekonomik hem de sağlıklı olduğu gerekçesiyle evde üretmekle karşılayabilecekleri ihtiyaçlarını ücret karşılığı satın almamaya özen göstermektedirler. Gıda ürünlerinden kozmetik ürünlerine kadar geniş bir yelpazedeki pek çok ürün, ailenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kadınlar tarafından evde üretilmektedir.

Dördüncüsü *çoklu kullanım stratejisi* olup satın aldıkları herhangi bir ürünün birden fazla amaç için kullanımını ifade etmektedir. Ekşiyen yoğurttan çökelek yapmak, paçası yıpranmış kot pantolonu uygun şekilde kesip kapri, şort yapmak, vs. farklı örneklerine rastladığımız bu stratejiyi kadınlar yoksullukla mücadele etmek için sıklıkla kullandıklarını ifade etmişlerdir.

Beşincisi *israftan kaçınma stratejisi* olup aslında diğer stratejileri de kapsayan genel bir eğilim olarak gereksiz harcamalardan kaçınma, ortaklaşa kullanma, tamir ederek tekrar kullanma gibi yolları içermektedir.

Kadınlar bu stratejileri uygulayarak hane içerisinde yoksulluğun en az düzeyde hissedilmesini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu stratejiler ek gelir yaratmaktan ziyade, mevcut gelirin en iyi şekilde kullanımına katkı sağlamaktadır.

Araştırmada ulaşılan en önemli sonuçlardan biri de şudur: Görüşme yapılan kadınlar her ne kadar tespit edilen stratejileri yoksullukla mücadele amacıyla geliştirdiklerini ifade etseler de aslında tüketim toplumunda bireyin “tüketen varlığa” indirgenmesine karşı *örtülü bir tavır* olarak da değerlendirilebilir. Özellikle ihtiyaçları erteleme stratejisi dışındaki diğer stratejilerin üretim toplumu değerlerine göndermede bulunan davranış kalıpları olarak sadece yoksul kadınların değil, toplumun varlıklı kesimlerinde de dikkate alınması gereken yaklaşımlar olarak kabul edilmesi mümkündür. Bu yaklaşım perspektifinden geliştirilecek politikalar kadınları yoksulluğa maruz kalan tüketiciler olmaktan çıkarıp üreten bireylere dönüştürebilir.

Kaynaklar

- Arpacıoğlu, Ö. ve Yıldırım, M. (2011). Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*. 4(2) 60-76.
- Bora, A. (2007). Kadınlar ve Hane. N. Erdoğan, (Ed.), *Yoksulluk Hâlleri* içinde (97-132). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı Yayınevi.
- Cerev G. ve Yenihan B. (2018). *Yoksulluk Farklı Boyutlarıyla*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Gerşil, G. (2015). Küresel Boyutta Yoksulluk ve Kadın Yoksulluğu. *Yönetim ve Ekonomi*, 22(1), 159-181.
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. (2001). *Nöbetleşe Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İncedal, S. (2013). *Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları: Mücadele Politikaları ve Müdahale Araçları*. T.C: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Kardam, F. ve Alyanak, İ. (2002). Kadınların Yoksullukla Baş Etme Yolları. G. Erdost, (Ed.), *Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri* içinde (209-223). Ankara: Buluş Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri.

- Kardam, F. ve Yüksel, İ. (2004). Kadınların Yoksulluğu Yaşama Biçimleri: Yapabilirlik ve Yapabilirlikten Yoksunluk. *Nüfusbilim Dergisi / Turkish Journal of Population Studies*, (26), 45-72.
- Kemahlı Garipoğlu, F.- Sezer Şanlı, A. (2019) Sosyal Dışlanmanın Etnisite ve Toplumsal Cinsiyete Bağlı Pratiklerini Birlikte Düşünmek: Erzincan Sancak Mahallesi'nde Lom/ "Poşa" Kadın Olmak, Haydar Efe (Ed.) *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk* içinde, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Körükmez, L. (2008). Kent Yoksulluğu ile Mücadelede Kadınların Geliştirdiği Stratejiler ve Toplumsal Cinsiyet Rollerini. *Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları* Nurgün Oktik (Ed.) içinde, İzmir: Yakın Kitabevi Yayınları, 207-244.
- Özbay, F. (2017). *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, M. ve Çetin, B. (2009). Dünyada ve Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar. *Journal of Yaşar University*. 3(11) 2661-2698.
- Sam, N. (2008). Yoksulluğa Bir Yaklaşım Biçimi: Kapasite Yaklaşımı. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(1), 59-70.
- Şener, Ü. (2012). Kadın Yoksulluğu, *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 51-67.
- Şenol Cantek, F. (2001). Fakir Haneler: Yoksulluğun Ev Hali. *Toplum ve Bilim*. (89). 102-131.
- Şenses, F. (2019). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topgül, S. (2013). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınsılaşması. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 277-294.
- Topuz S. ve Erkanlı H. (2017). *Kapasite Yaklaşımı Bağlamında Türkiye'de Kadın Yoksulluğu ve Kadın Özgürlüğü Meselesi*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Turner, B. (2013). *Eşitlik*. (çev. Bahadır Sina Şener) Ankara: Dost Kitapçılık.
- Uçar, C. (2011). *Kadın Yoksulluğu ile Mücadelede Sosyal Politika Araçları ve Etkinlikleri*. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Yaşar, S. ve Taşar, M. (2019). Kavramsal Olarak Yoksulluk ve Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Politikalarının Etkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 19(38), 118-144.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Yusufoğlu, Ö. (2017). Kadın Yoksulluğu Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Elâzığ Örneği. *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 1(2) 100-124

- ILO. (2018).
https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_650553/lang--en/index.htm (erişim tarihi: 28.11.2020)
- TÜİK. (2018).
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kazanc-Yapisi-Arastirmasi-2018-30580> (erişim tarihi: 02.12.2020)
- TÜİK. (2020).
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>
(erişim tarihi: 28.11.2020)
- UNDP. (2019a).
https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/2019-multidimensional-poverty-index--mpi--results.html (erişim tarihi: 02.12.2020)
- UNDP. (2019b).
https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr2019.html (erişim tarihi: 28.11.2020)
- OECD, 2019 <https://stats.oecd.org/> (erişim tarihi: 28.11.2020)